

А. Аманбаева<sup>1\*</sup> , Ж. Жұмабаева<sup>1</sup> 

<sup>1</sup> А. Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институты, Алматы, Қазақстан  
\*e-mail: [aaisaule@mail.ru](mailto:aaisaule@mail.ru)

## АУЫЗША ПРОСОДИКАЛЫҚ КОРПУС: МӘТІННІҢ ФОНЕТИКА- ФОНОЛОГИЯЛЫҚ ЖӘНЕ ИНТОНАЦИЯЛЫҚ ТРАНСКРИПЦИЯСЫ

**Аннотация.** Мақалада фонетика-фонологиялық транскрипцияның қазіргі тіл біліміндегі рөлі мен оның қолданыс аясы сөз болады. Сондай-ақ мәтіннің транскрипциясы мен просодикалық ерекшелігін анықтау және үлгі ретінде ұсыну зерттеудің мақсаты болып отыр. Өйткені қазіргі тіл білімінде мәтіндерді транскрипциялау барысында просодикалық жағы ескерілмей келеді. Жалпы қазіргі қазақ тіл білімінде просодика мен интонацияның ара-жігі ажыратылып, ерекшелігі анықталған болатын. Зерттеу барысында ең алғаш қазақ тіл біліміндегі интонация мәселесін жан-жақты зерттеген академик З.М. Базарбаеваның зерттеу еңбектері басшылыққа алынады. Сондай-ақ мәтін талдау барысында, негізгі 8 интонома модельдері беріледі. Яғни фонетикалық транскрипциямен қатар просодикалық ерекшеліктерді анықтау мақсатында мәтіннің интонациялық транскрипциясы да берілетін болады. Сондай-ақ мәтінді транскрипциялау барысында әрбір сөйлем синтагмаға, ырғақтық топқа бөлініп, дауыс үдемелігі, әуен, кідіріс, қарқын сияқты компоненттері арнайы белгілермен беріліп, сипаттама жасалады.

Мақалада әрбір сөйлемнің интономаларының модельдері жасалды. Зерттеудің нәтижесі ауызша подкорпус базасының просодикалық әзірлемесін жасауда зерттеу жүргізу үшін және магистранттар мен докторанттардың зерттеу жүргізуі үшін тиімді болмақ.

**Тірек сөздер:** фонетика, фонология, буын, бунақ, интонация, синтагма, транскрипция, әуен, просодика.

А.Аманбаева<sup>1</sup>, Ж.Жумабаева<sup>1</sup>

<sup>1</sup> Института языкознания имени А. Байтұрсынұлы, Алматы, Казахстан  
e-mail: [aaisaule@mail.ru](mailto:aaisaule@mail.ru)

## УСТНОЙ ПРОСОДИЧЕСКИЙ КОРПУС: ФОНЕТИКО-ФОНОЛОГИЧЕСКАЯ И ИНТОНАЦИОННАЯ ТРАНСКРИПЦИЯ ТЕКСТА

**Аннотация.** В статье рассматривается фонетико-фонологическая транскрипция в современном языкознании и области ее применения. Целью исследования также является выявление и представление в качестве образца транскрипции и просодической специфики текста. В современном языкознании просодическая сторона не учитывается при транскрипции текстов. В целом в современном казахском языкознании было различно соотношение просодики и интонации. Наше исследование опирается на труды академика З.М.Базарбаевой, которая впервые всесторонне изучила проблему интонации в казахском языкознании. Также в процессе анализа текста даются 8 основных интономных моделей. Т. е. наряду с фонетической транскрипцией будет передаваться и интонационная транскрипция текста с целью выявления просодических особенностей. Также в процессе транскрипции текста каждое предложение делится на синтагму, ритмическую группу, в которой выделяются и описываются такие компоненты, как интенсивность, мелодия, пауза, темп.

В статье созданы модели интоном каждого предложения. Результаты исследования будут полезны для проведения исследований просодического развития базы данных устных подкорпусов и для исследований магистрантов и докторантов.

**Ключевые слова:** фонетика, фонология, слог, интонация, синтагма, транскрипция, мелодика, просодика.

А. Amanbayeva<sup>1</sup>, J. Zhumabayeva<sup>1</sup>

<sup>1</sup> Baitursynuly Institute of Linguistics, Almaty, Kazakhstan  
e-mail: [aaisaule@mail.ru](mailto:aaisaule@mail.ru)

## ORAL PROSODIC CORPUS: PHONETIC-PHONOLOGICAL AND INTONATIONAL TRANSCRIPTION OF THE TEXT

**Abstract.** The paper discusses the role of phonetic-phonological transcription in modern linguistics and its scope of application. The aim of the study is also to identify and present the transcription and prosodic specificity of the text as a sample. After all, in modern linguistics, the prosodic side is not taken into account when transcribing texts. In general, the ratio of prosody and intonation was different in modern Kazakh linguistics. The research is guided by the research works of

academician Z.M. Bazarbayeva, who for the first time comprehensively studied the problem of intonation in Kazakh linguistics. Also, in the process of analyzing the text, 8 main intonemic models are given. I.e., along with phonetic transcription, intonation(al) transcription of the text will also be transmitted in order to identify prosodic features. Also, in the process of transcription of the text, each sentence is divided into a syntagma, a rhythmic group in which such components as intensity, melody, pause, tempo are distinguished and described.

In the study, models of intonemes of each sentence were created. The results of the research will be useful for conducting research on the prosodic development of the oral sub-corpus database and for the research of master's and doctoral students.

**Keywords:** phonetics, phonology, syllable, syllable, intonation, syntagma, transcription, melodica, prosodica.

### **Кіріспе**

Қазіргі қазақ тіл білімінде фонетикалық транскрипция мен (фонологиялық) фонематикалық транскрипцияның ара-жігі ажыратылып, ерекшелігі анықталған болатын. Ғалымдар дыбыс пен таңбаның бір-бірімен үнемі сәйкес келе бермейтіндігін, яғни сөздің жазылуы мен айтылуына қатысты пікір білдіріп, лингвистикалық тұрғыдан арнайы транскрипция қолданылатынын айтады (Мырзабеков, 1999: 201 б.). Фонетикалық транскрипция ауызша айтылған сөздің дыбысталуын неғұрлым дәл беруді көздесе, ал фонематикалық транскрипцияда дыбысталууды емес фонеманы қолданады. Жалпы мәтінді транскрипциялауда дыбыстық ерекшеліктермен қатар просодикалық көрінісін де берген жөн. Яғни ол интонациялық транскрипция арқылы жүзеге асады. Жалпы ғалымдар интонация мен просодика ұғымын бірге қарастырады. Алайда іштей айырмашылығы да бар. Мысалы, просодиканың ұғымы интонацияға қарағанда кеңірек. Яғни просодикада буыннан бастап, сөз, ритмикалық топ, синтагма, сөйлесім деңгейін қамтыса, ал интонацияда синтагма мен сөйлесімді (высказывание) ғана қамтиды. Интонациялық транскрипция туралы айтпас бұрын ең алдымен интонацияның зерттелу тарихына тоқталған жөн.

### **Материал және әдістер**

Зерттеу барысында сипаттамалы, аудиторлық және формалды-сипаттамалық әдіс қолданылады. Формалды-сипаттамалық әдіс бұл интонацияның графикалық ұғымымен тікелей байланысты болады. Зерттеудің просодикалық жағынан ерекшелігі, яғни әуені, қарқыны, дауыс үдемелігі, кідірісі, тоналды диапазоны электроакустикалық талдау негізінде көрініс табады. Зерттеу барысында аудиторлық және электроакустикалық әдістері пайдаланылады.

Интонация – күрделі құбылыс. Зерттеушілер зерттеу жасау барысында интонацияның дыбыстан бұрын пайда болғандығын анықтаған. Оған дәлел ретінде хайуанаттардың қарым-қатынас жасауындағы дауыс интонациясының құбылуын байқауға болады. Сондай-ақ, жаңадан туған нәрестенің анасының дауысын, интонациясын сезе алуы, яғни анасының ұрысқаны мен еркелеткенін білуі дәлел бола алады. Осы орайда академик З.М. Базарбаева интонацияның адам сезімімен байланыстылығын, дауыс ырғағына байланысты қалыптасатын күрделі құбылыс екенін айтады (Базарбаева, 2002: 202). Осымен байланысты А.М. Пешковскийдің де зерттеулерінде сөзден гөрі интонацияның атқаратын қызметінің ерекше екені көрсетілген (Пешковский, 1959: 453). Ғалымдар интонацияның өте ерте кезден басталғанын айтып, оны сахна өнерімен және шешендердің сөздерімен байланысты қарайды. Интонация туралы алғашқы дерек Греция мен Римде пайда болып, сөйлеу актісінде әуен, ырғақ, қарқынның болатыны көрсетілген.

### **Әдебиетке шолу**

Интонацияның ең алғаш теориялық жағынан зерттелуі XIX ғасырдан бастау алады. Г. Суит және Д. Джоунз интонацияның белгілі бір функция атқаратындығын ойлап, ең негізгі функциясы ойдың тиянақталуы мен тиянақталмауы дейді (Бондарко, 2000: 160). XX ғасырдың 70 жылдарына дейін интонацияны зерттеуде сипаттамалы әдіс қолданылды. Сипаттамалы әдіс интонация компоненттерін анықтауға, әсіресе әуеннің контурын анықтауға негіз болды. Кейін келе тек сыртқы сипатын қарастырып қана қоймай, оның табиғи заңдылығын анықтау мақсатында инструменталды әдіс арқылы зерттеу қолға алынды. Ең алғаш рет ғалымдар интонациялық транскрипцияны мысалдар арқылы көрсеткенде тек әуенді ғана бере алған.

Алғаш рет интонацияны қағаз бетіне салған ағылшын ғалымы Д. Стил болатын. Осы орайда ғалымның «Prosodia Rationalis» атты еңбегі жарық көрді. Ғалым еңбегінде тонның жоғарылығын, дыбыстың ұзақтылығын, буынның екпінділігі мен екпінсіздігін, дыбыстың акустикалық сипаты мен кідірісті көрсету үшін ноталық символдарды ұсынады. Ғалым ноталық символды өлең

жолдарында қолдана отырып, ондағы екпінді, кідірісті және дауыс үдемелігін белгілеп берді. Осы ізбен орыс, испан, неміс ғалымдары да ноталық символды қолданды. Алайда ғалымдар кейінгі ғылыми-зерттеу барысында ноталық транскрипцияның интонацияны оқыту әдістемесінде де, ғылыми-зерттеу талдауларда да тиімсіз екенін көрсетті. Ноталық транскрипция тек әуеннің сан қырлы реңктерін анықтау үшін өте тиімді әдіс болды. Ғалымдар ноталық транскрипцияны беру үшін ноталық білімнің де қажет екенін алға тартты. Кейін келе акустикалық құралдар пайда болып, дамуының арқасында инструменталды зерттеулер жүргізуге мүмкіндік туды да арнайы фонетикалық зертханалар құрылды. Онда инструменталды және электро-акустикалық зерттеу жүргізілді (Сатыбалдинова, 2011: 110-114 бб.).

Электро-акустикалық зерттеу әдісі әуеннің компоненттерін, яғни негізгі тон жиілігінің бағыты мен формасын және өзгеру жылдамдығы мен диапазонын дәл анықтауға мүмкіндік туды. Кейбір ғалымдар интонация модельдерін беруде бұл әдістің тиімсіз екенін атты. Сөйтіп ағылшын ғалымы Д. Джоунздың әдістемелік құралы жарыққа шығып, интонацияның транскрипциясын беруде графикалық бейнелеу әдісінің тиімді екенін айтып, ұсыныс білдірді (Сухарева, 2003: 178). Ғалым тонның жоғарлауы мағынаның маңыздылығын көрсететінін білдіріп, жоғарғы тонның тиянақсыз екенін, ал төменгі тон ойдың аяқталғанын білдіретінін, яғни тиянақты екенін айтады.

Әрі қарай Х. Пальмер интонациялық транскрипцияның жол үсті белгілерін беруді жөн деп санаған. Мысалы, екпін белгісін / ' /, әуен көрсеткіші бойынша тонның бағытының жоғарылауы мен төмендеуін көрсету үшін (/↓/ төмендеу /↑/ жоғарылау) белгісін қолданады. Бұл белгілер фразаның аяқталуына қарай сөздің соңына, екпінді сөз алдына қойылады. Ғалымдар барынша интонемаларды дәл беру мақсатында әртүрлі әдістерде қолданғандығы белгілі болып отыр. Тіпті америкалық интонолог ғалым К. Пайк интонеманы, яғни әуен көрсеткішін дәл беру мақсатында санмен белгілеуді жөн көрген. Мысалы, өте жоғары (1), жоғары (2), орта (3) және төмен (3) деп нақты етіп береді.

Қазақ тіл білімінде Ахмет Байтұрсынұлы, Құдайберген Жұбанов 1920 – 1930 жылдары интонация туралы алғаш рет пікір білдіреді. Әрі қарай интонация жайында С. Аманжолов, Н. Сауранбаев, І. Кеңесбаев, Ж. Аралбаев, Ә. Нұрмаханова, З. Базарбаева зерттеу жүргізеді. Қазақ тіл білімінде Ахмет Байтұрсынұлы интонацияның ерекше сипатын, яғни дауыстың көтеріліп, төмендеп әнше оралып отыратынын «кілемге салған түрдей» деп көрсетеді. Қазақ тіл білімінде интонацияны арнайы сөз еткен ғалым Ә. Нұрмаханованың еңбегінде интонацияның ерекше көрінісі жан-жақты зерттеліп, интонацияға тән әуені, қарқыны, дауыс ырғағы мен диапазоны, тембрі, екпіні сөз болады (Нұрмаханова, Жүнісбекова, 1982: 181). Сондай-ақ академик Р. Сыздықтың еңбегінде сөйлеу мәнерінің өзі біркелкі болмайтындығы, яғни сөздің көтеріңкі, салтанатты үнмен және жай үнмен әртүрлі айтылатындығы сөз болады. (Сыздықова, 2000: 532)

Академик З. Базарбаева алғаш рет интонацияның қазақ тіл біліміндегі көрінісін жан-жақты зерттеді. Ғалым интонацияның компоненттеріне әуен, үдемелік, қарқын, кідіріс, ырғақ, екпін, дауыс реңкін жатқызып, қазақ тілінде 8 интонома бар екенін эксперименттік зерттеу барысында анықтады. Олар: тиянақты, тиянақсыз, жалпы сұрақ, арнаулы сұрақ, қатал бұйрық, сыпайы бұйрық, лепті сөйлем, қыстырма сегмент интонемалары (Базарбаева, 2002: 202). Яғни ғалым осы интонация тәсілдерінің сөйлеу барысында жүзеге асатындығын айтады. Біз қайсібір сөйлемді алсаңыз да просодикалық тәсілдер арқылы жүзеге асатындығын және жағдаятқа қарай өзгеріп отыратындығын байқаймыз.

### **Нәтижелер және талқылау**

Интонациялық транскрипциялардың әртүрлі болуы мүмкіндігінше түпнұсқаға жақын сөйленістің моделін қалыптастыруға мүмкіндік береді. Н.Д. Светозарованың еңбегінде «Интонациялық транскрипцияның мақсаты – интонацияны сипаттаудағы теория шеңберінде бірден-бір сөйлеу сегментінің интонациялық суретінің негізгі белгілерін жеткізу» (Светозарова, 1982: 173). – дейді. Яғни жалпы мәтінді транскрипциялауда фонетикалық және интонациялық транскрипцияны қоса берген жөн. Зерттеуге көркем әдебиет стилінен Ә. Нұршайқовтың «Ақиқат пен аңыз» атты шығармасынан үзінді алынып, оған фонетикалық және интонациялық транскрипция жасалады. Мұнда фонетикалық транскрипция жасауға дыбыстардың акустика-артикулярлық өзгерісі, сөздердің ассимиляциясы (прогрессивті, регрессивті, тоғыспалы), үндестік заңына сай берілуі жатса, ал интонациялық транскрипцияда сөйлемді синтагмаға,

ырғақтық топқа және бунақтық топқа бөле отырып, қазақ тіліне тән 8 интонеманы қою және дауыс үдемелігін, кідіріс пен қарқынын көрсету негізге алынады.

<sup>></sup> *Сонұмен* → | - 1933 → жылдың айағында, /<sup><</sup> ↑ - қақаған ғыста, /<sup><</sup> ↑ | - шийнелімнің →<sup>></sup> / ек' *етегі делеңдеп*, -<sup><</sup> ↑ | шілемімнің →<sup>></sup> / ек' *құлағы* → салпандап, -<sup><</sup> ↑ | *Бұурныйға тоқтаған пойыздан* →<sup>></sup> / *дік етіп* ↑ | - *жерге түстүм*, > ↓ // *Пойызда геле жатқанда* →<sup>></sup> - | *Тайганың* → / алдаң *ғашқан*, > → / *ақ түлкүсүнің құйрұғұндай* ↑<sup><</sup> / *жеб-жеңіл*, > → | *жұб-жұмсақ сыйақтанып*, -<sup><</sup> ↑ | *дала бетінде* - →<sup>></sup> / *бұландап тұрған боранның* ↑<sup><</sup> / *жерге түскөнде* - → | *екпіні* →<sup><</sup> / *ер жігітті алып соғардай*, < ↑ - | *қатт'екен*, ↓ // *Маңдайында* ↑<sup><</sup> - | *қызыл жұлдузы жарқыраған* → / *шошақ шілемнің* →<sup><</sup> / *ек' құлағын* → | *йегіме қамзау етіп* ↑<sup><</sup> - | *байладым да*, > ↑ | *алдымен* →<sup><</sup> / *ауұл жаққа гарадым*, > ↓ | *Ауұл гөрүмбейді*, > ↓ | *Мынау сансыз* - →<sup>></sup> | - *ақ түлкүнің құйрұғұндай* ↑<sup><</sup> / *бұландаған* ↓<sup>></sup> / *ақ түтөктердің* ↑<sup><</sup> | *ар жағында*, - → | *төрт-бес шақырым* → | *жерде гана тұр*, > ↓ // «*Жүр-жүрлөп!*» < ↑ - | *жүрөкті* < → | *сағыныш жетелейді*, > ↓ // «*Сабыр, сабыр!*» деп < ↑ - | *санам тартпақтайды*, > ↓ | *Жас адамға* → < - | *жүрөк - бий*, > ↓ | *Сана бийлейтін* → < | *шар тартқан* → - | *кез емес* → | *еді гой ол*, > ↓ // *Сақылдаған айаз*, → > | *соғып тұрған* → > | *боранға қарамастан*: < ↑ «*Қайдасың айаулым, - ↑ | ауұлым?*» < ↑ *Қайдасың* < - ↑ | *ата-ана*, → *бауұрұм?!*» < ↑ деп, - < → | *Мыңбұлақты бетке алып*, - < → | *жүрдүм де геттім*, > ↓ (Нұршайков, 2009: 464)

Зерттеуде интонациялық транскрипцины беру мақсатында арнайы белгілер қойылды.

Әрбір интонеманың сөйлемнің басында көтеріңкі, ал аяғына қарай бәсең интонемамен айтылатындығы арнайы белгілермен берілді. Сондай-ақ мәтіннің интонациясын беру үшін арнайы шартты белгелер қойылды. Яғни қазақ тілінің интонациялық ерекшелігін, яғни әуенін көрсететін 8 интонома мен дауыс үдемелігі, кідіріс, қарқын көрсеткіштері арнайы белгілермен интонациялық транскрипциясы берілді.

Интонациялық транскрипцияның белгілері: Сөз ағымындағы синтагма арасы тік сызықпен ( | ), фраза арасы қосарланған ( || ) тік сызықпен белгіленді.

1. Фразадағы кідірісті көлбеу сызықпен ( - ) белгілеу.

2. Сегменттердің негізгі тон сызығын графикалық түрде белгілеу. Негізгі тон жиілігі (әуені): көтеріңкі (↑), бәсең (↓), бірсыдырғы (→). Қарқын көрсеткіші: баяу (----), орташа (----), жылдам (.....); дауыс үдемелігі: күшею (<), азаю (>) (Аманбаева, Жұмабаева, 2019: 68-76).

Зерттеу барысында мәтіннің интонациялық транскрипциясы аудиторлық талдау негізінде жүргізілді. Сондай-ақ әуені, дауыс үдемелігі, қарқыны, кідірісі анықталып, интонациялық талдау жасалды. Әрбір интонациялық компоненттерінің сөйлемнің мағынасын ашып беруде және ойды нақты жекізуде рөлі ерекше екендігін дәлелдеу үшін мысалдар келтіріледі. Мысалы:

<sup>></sup> *Сонұмен* → | - 1933 → жылдың айағында, /<sup><</sup> ↑ - қақаған ғыста, /<sup><</sup> ↑ | - шийнелімнің →<sup>></sup> / ек' *етегі делеңдеп*, -<sup><</sup> ↑ | шілемімнің →<sup>></sup> / ек' *құлағы* → салпандап, -<sup><</sup> ↑ | *Бұурныйға тоқтаған пойыздан* →<sup>></sup> / *дік етіп* ↑ | - *жерге түстүм*, > ↓ - деген сөйлем он синтагмадан тұрады.

*Әуен мен үдемелік*. Бірінші, екінші синтагмада бірқалыпты интонемамен басталған сөйлем үшінші және төртінші синтагмада көтеріңкі, яғни тиянақсыз интонемамен айтылып, бесінші, алтыншы синтагмада бірқалыптыдан қайта көтеріңкі айтылып, сөз аяғында бәсеңдеу байқалады. Яғни тұтас бір ойдың аяқталғандығын білдіреді. Әрбір интонома ойды дәл жеткізуде өзіндік рөлге ие. Үдемелігі де сөз басында күшті айтылып, соңына қарай әлсірейді.

*Қарқыны*. Сөз басы баяу басталып, үшінші мен төртінші синтагмада күшейгендігі, яғни ой екпінінің түсуінен қарқынның күшейгендігі, ал сөйлемнің соңында баяулағандық байқалады. Жалпы қарқын сөздің маңызды, маңызсыз тұстарын ерекшелеп көрсету, ойды нақтылау үшін қажет.

*Кідіріс*. Сөйлемде алты кідіріс жасалған. Әрбір кідіріс белгілі бір ойдың тиянақталуын, жеке-жеке синтагма арасындағы ойдың мағынасын ажыратуда да өзіндік рөлге ие болады. Кідіріс бір жағынан физиологиялық тұрғыдан жасалса, ал екінші жағынан логикалық тұрғыдан ойдың жинақылығын көрсетеді.

↑ *Пойызда геле жатқанда* → > - | *Тайганың* → | *алдаң ғашқан* > → | *ақ түлкүсүнің құйрұғұндай* ↑<sup><</sup> / *жеб-жеңіл*, > → | *жұб-жұмсақ сыйақтанып*, -<sup><</sup> ↑ | *дала бетінде* - → > | *бұландап тұрған боранның* ↑<sup><</sup> / *жерге түскөнде* - → - | *екпіні* → < | *ер жігітті алып соғардай*, < ↑ - | *қатт'екен*, > ↓ //

*Әуен мен үдемелік.* Сөз басы тиянақсыз интонамамен басталғанымен, сөз ортасында бірқалыпты интонамамен жалғасып, бірде көтеріліп, соңына қарай бәсеңдей түседі. Әрбір синтагмадағы ой біріне-бірі жалғасып, даланың көрінісін ерекше әсермен беруде просодикалық құралдардың, әсіресе әуенінің біресе көтеріліп, біресе бірқалыпты айтылатын болса, ал үдемелігі әуенмен қатар жүріп күшейіп, бәсеңдеп отырады.

*Қарқыны.* Сөйлем басталғанда бірқалыпты қарқынмен айтылып, үшінші синтагмада күшейеді. Бұл сөйлемде қарқынның біресе күшейіп, біресе бәсеңдеуі байқалады. Яғни қарқынның күшеюі сөздің маңызсыз тұстарын көрсетеді.

*Кідіріс.* Сөйлемде бес кідіріс жасалған. Әрбір кідіріс сөздің мағынасын беру мақсатында жасалады. Сондықтан бұл сөйлемдегі кідірістер логикалық ойды, мағынаны ашып тұр.

*Маңдайында* ↑<sup><</sup> – / *қызыл жұлдузы жарқыраған* → / *шошақ шілемнің* →<sup><</sup> / *екі құлағын* → / *ійегіме қамзау етіп* ↑<sup><</sup> – / *байладым да,* > ↑ / *алдымен* →<sup><</sup> / *ауұл жаққа гарадым.* > ↓ – деген сөйлемде сегіз синтагма бар.

*Әуен мен үдемелік.* Сөйлемнің басында бірінші синтагма көтеріңкі интонамамен басталып, екінші мен төртінші синтагма аралығы бірқалыпты айтылған. Бесінші мен алтыншы синтагма тиянақсыз, яғни көтеріңкі әуенмен айтылғандығы байқалады. Сонан соң бірқалыпты интонамамен жалғасып, соңында бәсеңдей түскен. Үдемелігі сөз басында бәсең айтылып, сөз ортасында күшейіп, соңында қайта әлсіреген. Бұл сөйлемде интонамалар арқылы айтылар ой нақты жеткізілген.

*Қарқыны.* Сөйлемнің басында қарқыны баяу басталып, ортасына қарай қарқыны күшейе түседі де аяғына қарай баяулай түскен. Эксперименттік зерттеулерден байқалатындығы, қарқын көрсеткішінің баяу айтылуы айтылар ойдың маңызды тұстарын көрсетсе, ал қарқынның жылдамдауы маңызды емес екенін байқатады.

*Кідіріс.* Бұл сөйлемде жеті кідіріс жасалған. Бұл бір жағынан физиологиялық кідіріс болса, ал екінші жағынан сөйлемнің мағынасын ашу мақсатында және ойдың толық мәнін ашу мақсатында екендігі байқалып отыр.

↑ *Ауұл гөрүмбейді.* > ↓ / *Мынау сансыз* → > / – *ақ түлкүннің құйрұғындай* ↑<sup><</sup> / *бұлаңдаған* ↓ > / – *ақ түтөктердің* ↑<sup><</sup> / *ар жағында,* – → / *төрт-бес шақырым.* → / *жерде гана тұр.* > ↓ //

*Әуен мен үдемелік.* Берінші және екінші сөйлемнің басында көтеріңкі әуенмен айтылып, сөз соңында бәсеңдейді. Дауыс үдемелігі әуенмен қатар жүріп, сөз басында күшейіп, соңына қарай бәсеңдеген.

*Қарқыны.* Бірінші сөйлемде қарқынды айтылып, екінші сөйлем бірқалыпты қарқынмен басталады да, алтыншы синтагмада қарқыны күшейіп, соңына қарай бәсеңдей түскен. Яғни қарқынның бірде күшейіп, бірде бәсеңдеуі сөйлемнің маңызды және маңызсыз тұстарын анықтауға негіз болады.

*Кідіріс.* Бұл сөйлемдерде үш кідіріс жасалған. Кідірістер физиологиялық және логикалық жағынан келесі айтар ойды жинақтау мақсатында жасалғаны көрінеді.

↑ «*Жүр-жүрлеп!*»<sup><</sup> ↑ – / *жүрөкті* < → / – *сағыныш жетелейді.* > ↓ // «*Сабыр, сабыр!*» деп ↑<sup><</sup> – / *санам тартпақтайды.* > ↓ /

*Әуен мен үдемелік.* Бірінші және екінші сөйлем лепті сөйлем интонамасымен жасалғандықтан, әуені көтеріңкі леппен айтылған. Сөз ортасынан соңына дейін бірқалыпты әуенмен айтылған.

*Қарқыны.* Бірінші сөйлемнің басында қарқынды айтылғанымен, сөз ортасынан аяғына дейін қарқыны бәсеңдеді.

*Кідіріс.* Екі сөйлемде жасалған кідірістер физиологиялық ғана емес, логикалық кідіріске жатады. Өйткені екі сөйлемнің астарында ой мен ерекше сезім жатыр.

*Жас адамға* →<sup><</sup> – / *жүрөк – бій.* > ↓ / *Сана бійлейтін* →<sup><</sup> / *шар тартқан* → – / *кез емес* → / *еді гой ол.* > ↓ // *Сақылдаған айаз,* → > / *соғып тұрған* → > / *боранға қарамастан:* < ↑ «*Қайдасың айаулым.* – ↑ / *ауулым?*»<sup><</sup>

*Әуен мен үдемелік.* Екі сөйлемде де бірқалыпты әуенмен басталып, аяғына қарай бәсеңдеген. Дауыс үдемелігі сөз басында бәсеңдеп, сөз ортасында күшейе түседі. Ал үшінші сөйлемнің ерекшелігі сұраулы интонамамен айтылып, көтеріңкі тоналды диапазонмен айтылғандығы көрінеді.

**Қарқыны.** Бірінші сөйлемде қарқыны бәсеңнен бастап, күшейе түссе, екінші сөйлемде бірқалыптыдан күшейе түскендігі байқалады. Ал үшінші сөйлемде өте баяу айтылады.

**Кідіріс.** Бұл фразада кідірістің физиологиялық түрінен гөрі, логикалық кідірістің жасалған көрінеді.

↑ *Қайдасың*<sup><</sup> – ↑ | *ата-ана*, → *бауұрұм?!*<sup><</sup> ↑ *деп...*<sup><</sup> → | *Мыңбұлақты бетке алып*, – <sup><</sup> → | *жүрдүм де геттім*.<sup>></sup> ↓

**Әуен мен үдемелік.** Сөз басы сұраулы сөйлем интонемасымен басталғандықтан, көтеріңкі тональды диапазонмен айтылған. Яғни әуені көтеріңкі, ал дауыс үдемелігі бәсеңдей түскен.

**Қарқыны.** Бұл сөйлемнің басынын бастап, соңына дейін бірқалыпты қарқынмен айтылғандығы көрініп тұр.

**Кідіріс.** Бұл сөйлемде психологиялық кідіріс жасалған. Өйткені сұраулы, әрі лепті сөйлем интонемасымен айтылғандықтан, сөйлеушінің ішкі көңіл-күйі ерекше кідіріс жасау арқылы байқалады.

### Қорытынды

Қазіргі қазақ тіл білімінде, ауызша сөйлеу кезіндегі орфоэпиялық норма мәселесімен қатар интонацияның да ықпалы зор екендігі академик Р. Сыздықтың, З. Базарбаеваның зерттеулерінде жан-жақты талданған. Мақалада академик З.М. Базарбаеваның зерттеуіндегі интонама (тиянақты, тиянақсыз, жалпы сұрақ, арнаулы сұрақ, лепті, қатал бұйрық, сыпайы бұйрық, қыстырма сегмент) түрлері басшылыққа алынды.

Осы орайда қазіргі «Қазақ тілінің ұлттық корпус» базасында ауызша просодикалық ішкорпус жұмысын бастады. Онда ауызша сөздің базасы жасалып, оның просодикалық ерекшелігі көрсетіліп беріледі. Ішкорпус базасында ауызша жазылған мәтіннің дайындықсыз сөйлегендегі орфоэпиясы мен нормаға түскен орфоэпиясы беріледі. Әр сөйлем жеке-жеке синтагмаға бөлініп, оның негізгі просодикалық ерекшелігі, яғни әуенінің белгісі қойылады. Ауызша ішкорпус базасы болашақта ауызша сөз нормасын ажырата алуға, қазақ тілінің үндесім, үйлесім заңдылығын сақтап сөйлеуге көмекші құрал бола алады. Осымен байланысты ұсынылып отырған мақалада сөйлеудің просодикалық ерекшелігін көрсететін әуені (көтеріңкі, бәсең, бірқалыпты) мен дауыс үдемелігі, кідірісі мен қарқыны жан-жақты талданып беріледі. Сонымен қатар мақаланың мазмұны ауызша сөздің просодикалық ерекшелігін ажыратуға негіз болады. Өйткені ауызша сөздің просодикасы арқылы сөйлемнің мағынасын ғана емес, сөйлеуші адресанттың ішкі көңіл-күйін, танымы мен түсінігін, өмірдегі ұстанымы мен көзқарасын анық көруге болады.

Қорыта келгенде фонетикалық транскрипциямен қатар қазақ тілінің интонациялық ерекшелігін беру мақсатында интонациялық транскрипцияның моделі, яғни үлгісі беріледі. Бұл үлгі осы кезге дейін қазақ тіл білімінің суперсегментті фонетика саласындағы зерттеулердің негізінде қалыптасып, мәтін талдау барысында қолданысқа еніп отыр.

Бұл үлгі «Қазақ тілінің ұлттық корпусына» мәтіннің фонетикалық және просодикалық ерекшелігін көрсетуде тиімді болып отыр.

Мақала *BR11765619 «Мемлекеттік тілдің ақпараттық-инновациялық базасы ретіндегі қазақ тілінің ұлттық корпусын әзірлеу: ғылыми-зерттеу және оқыту интернет-ресурсы»* атты тақырып аясында орындалып отыр.

### Әдебиеттер

- Мырзабеков С. (1999) Қазақ тілінің дыбыс жүйесі. – Алматы: Сөздік-Словарь, 1999. – 201 б.
- Базарбаева З.М. (2002) Қазіргі қазақ тілі интонациясының негіздері. – Алматы: Комплекс, 2022. – 202 б.
- Пешковский А.М. (1959) Интонация и грамматика // Избранные труды. – Москва, 1959. – 453 с.
- Бондарко Л.В., Вербицкая Л.А., Гордина М.В. (2000) Основы общей фонетики. Санкт-Петербург, 2000. – 160 с.
- Сатыбадинова М. (2011) Интонацияны зерттеудегі негізгі мәселелер мен бағыттар (ағылшын тіліндегі теориялық материал негізінде) ҚазҰУ Хабаршысы, «Филология» сериясы. №3(133) – Алматы, 2011. 110-114 бб
- Сухарева Е.Е. (2003) Дифференциальные признаки завершенности и вопросительности в интонационной системе английского языка. дисс.к.ф.н. – Воронеж, 2003. –178 с.
- Нұрмаханова Ә.Н., Жүнісбекова К. (1982) Қазақ тіліндегі сөйлемдердің интонациясын оқыту мәселелері. – Алматы, 1982 – 181б.
- Сыздықова Р. (2000) Қазақ тілінің анықтағышы (емле, тыныс белгілері, сөз сазы). – Астана: Елорда, 2000. –532 б.
- Светозарова Н.Д. (1982) Интонационная система русского языка. – Ленинград: Издательство Ленинградского университета, 1982. – 173б.

Нұршайықов Ә. (2009) Ақиқат пен аңыз – Алматы, 2009. -464 б.

Аманбаева А.Ж., Жұмабаева Ж.Т. (2019) Ғылыми дискурстағы орфоэпиялық және просодикалық ерекшеліктер // КазҰУ Хабаршысы, «Филология» сериясы №3 (175). – Алматы, 2019. 68-76 б.б.

### References

1. Myrzabekov S. Kazakh tilinin dybys zhyjesi. -Almaty, 1999. – 201 b. [Myrzabekov S. Sound system of the Kazakh language-Almaty, 1999. – 201 p.] (in Kazakh).
2. Bazarbayeva Z.M. Kazirgi qazakh tili intonaciyasynyn negizderi. -Almaty: Kompleks, 2002. –202 s [Bazarbayeva Z.M. Basics of modern Kazakh intonation. - Almaty: Kompleks, 2002. - 202 p.] (in Kazakh).
3. Peshkovskij A.M. Intonaciya i grammatika // Izbrannye trudy. – Moskva, 1959. – 453 s. [Peshkovskij A.M. Intonation and grammar // Selected works. – Moscow, 1959. – 453 p.] (in Russian).
4. Bondarko L.V., Verbickaya L.A., Gordina M.V. Osnovy obshchej fonetiki. Sankt-Peterburg, 2000. – 160 s. [Bondarko L.V., Verbitskaya L.A., Gordina M.V. Fundamentals of general phonetics. St. Petersburg, 2000. – 160 p.] (in Russian).
5. Satybadinova M. Intonaciyanı zertteudegi negizgi maseleler men bagyttar (agylyshyn tilindegi teoriyalıq material negizinde) QazNU Habarshysy, «Filologiya» seriyasy. №3(133) – Almaty, 2011. 110-114 bb. [Satybadinova M. The main problems and directions in the study of intonation (based on theoretical material in English) Bulletin of kaznu, series "Philology". №3 (133) - Almaty, 2011. pp. 110-114] (in Kazakh).
6. Suhareva E.E. Differential'nye priznaki zavershennosti i voprositel'nosti v intonacionnoj sisteme anglijskogo yazyka. diss.k.f.n. – Voronezh, 2003. –178 s. [Suhareva E.E. Differential signs of completeness and interrogativeness in the intonation system of the English language. diss.k.f.n. – Voronezh, 2003. -178 p.] (in Russian).
7. Nurmahanova Ә.N., Zhynisbekova K. Qazaq tilindegi sojlemderdin intonaciyasyn oqytu maseleleri. – Almaty, 1982 – 181b. [Nurmahanova A. N., Zhunisbekova K. Problems of teaching intonation of sentences in the Kazakh language. - Almaty, 1982 – 181 p.] (in Kazakh).
8. Syzdyqova R. Qazaq tilinin anyqtagyshy (emle, tynys belgileri, söz sazy). – Astana: Elorda, 2000. –532 b. [Syzdykova R. Determinant of the Kazakh language (spelling, punctuation, word music). - Astana: The Capital, 2000. -532 p.] (in Kazakh).
9. Svetozarova N.D. Intonacionnaya sistema russkogo yazyka. – Leningrad: Izdatel'stvo Leningradskogo universiteta, 1982. – 173b. [Svetozarova N.D. Intonation system of the Russian language. – Leningrad: Leningrad University Press, 1982. – 173 p.] (in Russian).
10. Nurshajyqov Ә. Aqiqat pen anyz – Almaty, 2009. -464 b. [Nurshajykov A. (2009) Truth and Legend-Almaty, 2009. -464 p.] (in Kazakh).
11. Amanbaeva A.Zh., Zhumabaeva Zh.T. (2019) Gylymi diskurstagy orfoepiyalyq zhane prosodikalyq erekshelikter // KazNU Habarshysy, «Filologiya» seriyasy №3 (175). – Almaty, 2019. 68-76 b.b. [Amanbaeva A. Zh., Zhumabaeva Zh. T. Orthoepic and prosodic features in scientific discourse // Bulletin of kaznu, series "Philology" No. 3 (175). - Almaty, 2019.pp. 68-76]. (in Kazakh).